

Niekoľko poznámok k sci-fi literatúre vo vyučovaní

Adriána Pešková – Eva Urbanová Šimková
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

A Few Notes on Science Fiction Literature in Teaching

Litikon, 2025, Vol. 10, No. 2, pp. 20-31

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-5706-3650> / <https://orcid.org/0000-0003-2392-8277>

The study focuses on the position of science fiction literature in teaching at primary and secondary schools in Slovakia. The first part describes how this type of literature is presented in textbooks, while the second part suggests ways to better inform students about this literature. Excerpts from the work of Slovak poet Daniel Hevier are used to improve the teaching process. The study aims to contribute to the discussion on the use of science fiction literature in the teaching process.

Keywords: school, education, sci-fi, poetry, Daniel Hevier

Vedecko-fantastická literatúra alebo science fiction literatúra (ďalej sci-fi literatúra) patrí podľa výskumov čitateľských preferencií na územiach Slovenskej a Českej republiky do oblasti čitateľsky najobľúbenejších žánrov (napr. Babiaková – Kasáčová – Cabanová, 2020).¹ Táto realita sa začala reflektovať aj v školskom prostredí, v ktorom sa sci-fi literatúra dostala nielen do vzdelávacích štandardov v oblasti slovenský jazyk a literatúra, ale v istej miere začala ako súčasť lektúry zaplňať aj učebnice literatúry – a to tak na základných, ako aj na stredných školách. Tak ako pri výučbe iných žánrov a žánrových variantov, aj v prípade sci-fi literatúry sa otvára séria otázok o tom, ako sa v školskom prostredí pristupuje k jej výučbe. Naším cieľom je poskytnúť analýzu vedomostí (výkonov), ktoré sú od žiakov a žiačok v danej oblasti požadované. Zároveň je v centre našej pozornosti aj aktuálny Štátny vzdelávací program (ďalej ŠVP) pre štvorročné a päťročné gymnáziá, pričom sa pokúšame určiť, v akej miere prihliada na aktuálne výskumy v oblasti sci-fi literatúry. Výstupom štúdie je tiež návrh na edukačný materiál z textov Daniela Heviera (konkrétne zo zbierky básní *Elektrónkový klaun*, 1983), ktorý predstavuje netradičný variant vedeckej fantastiky, t. j. sci-fi poézie.

¹ N. Konrádyová a M. Slavkovská (2021) zistili, že sci-fi literatúru číta 31,17 % starších adolescentov a 41,51 % mladších adolescentov. Fantasy je ešte o niečo populárnejšia, s percentami 57,14 % pri starších žiakoch a 60,38 % pri mladších žiakoch.

Genologické východiská

Žáner možno definovať ako otvorenú štruktúru – podľa Stevena Johnsona (2012, s. 157) je radom implicitných pravidiel, ktoré vykazujú dostatočnú súdržnosť, aby sa tradicionalisti mohli v jeho rámci bezpečne pohybovať a aby dobrodružnejší umelci mohli svoje publikum provokovať pretváraním, zmenou alebo rušením pravidiel. Daniela Hodrová, ktorá vychádza z realistickej koncepcie, tiež prízvukuje otvorenosť žánrovej štruktúry: „Žánr pro nás především představuje dynamický útvar, ať už o něm uvažujeme jako o příznaku díla, či jako o teoretické abstrakci. Chápeme jej jako historicky, sociálně, esteticky a funkčně podmíněný systém (intenci k tomuto systému) jistých obsahově formálních rysů, jejich prostřednictvím se v díle prezentuje určitý postoj ke skutečnosti. Tento systém je v dílčích momentech v konkrétních dílech proměnlivý, variabilní (všechny rysy nemusejí být zastoupeny, jiné naopak mohou nově přistupovat)“ (Hodrová, 1987, s. 318).

Ak sci-fi literatúru považujeme za samostatný žáner,² v historicko-genologickom náhľade vieme identifikovať jej viaceré žánrové varianty. Literárne druhy a žánre (prvé dve genologické roviny) sú viac javom ahistorickým, inklinujú k antropologickým (a metafyzickým) konštantám a javom, a teda ide o pomerne uzavreté množiny. Žánrový variant (subžáner) je jav historický, ukazuje, ako sa ten-ktorý žáner vyvíja, modifikuje, aktualizuje, je teda ďaleko viac otvoreným systémom a zároveň je miestom prieniku viacerých žánrov. Do vzájomného vzťahu sa tu dostáva zložka invariantná (konštantná) a historická (doplňková), ktorá má bližšie ku konkrétnemu dielu, v ktorom sa realizuje daný žáner. Tieto zložky koexistujú v dynamickom napätí – konštantná zložka je dominantná a vylučuje evolučnú predstavu pra-typu (Šidák, 2013, s. 107).

Dnešné výskumy subsumujú sci-fi literatúru pod tzv. „speculative fiction“. Ide o oblasť, ktorá podľa Terezy Dědinovej (2015) prešla od štyridsiatych rokov 20. storočia vývojom a v súčasnosti sa v pôvodnom znení nevyužíva. Naopak, jej aktuálna podoba je v podstate zhodná s fantastickým žánrom vôbec a zahŕňa všetky diela, ktoré možno zaradiť pod sci-fi, fantasy, horor, prípadne aj pod ďalšie subžánre ako mystery, soft fantasy a i. Hoci sú definície sci-fi rôznorodé a jej charakteristiky sú často difúzne, podľa Mareka Oziewiczza (2017, s. 19) spájajú žánre z oblasti „speculative fiction“ dve nosné charakteristiky – speculative fiction spochybňuje normatívne predstavy a všeobecný konsenzus o realite a svete a zároveň si nenárokuje ani na presnosť, ani na faktualnosť.

Množstvo pokusov o vyčerpávajúcu definíciu sci-fi literatúry (a v širšom zmysle aj fantastickú literatúru) so sebou prinieslo skôr jej difúznosť. V istom zmysle sa tak na funkčné definovanie sci-fi rezignovalo – objavil sa však konsenzus v definícii týchto žánrov ako tzv. „neostrej množiny“. Podľa T. Dědinovej (2016, s. 11) sa s vnímaním fantastických žánrov spájajú viaceré výhody, a to uznanie ich vzájomnej priepustnosti a práce s hraničnými oblasťami, tzv. bodmi dotyku. Žánre z oblasti fantastiky tak môžu mať mnohé znaky spoločné. Niektoré pravidlá sú však relatívne stabilné, tvoria tzv. jadro žánru, sú pre neho kľúčové, iné sú, naopak, pohyblivé, skôr podliehajú modifikáciám, hoci ani toto neplatí bezvýhradne a paušálne.

² V otázke, či sci-fi literatúru chápať ako samostatný žáner, sa taktiež nedosiahol konsenzus – v našom kontexte ide napríklad o názory Dušana Slobodníka (1980, s. 202 – 203), ktorý sa prikláňa k názoru, že sci-fi je „literárna kategória“; zmieňuje pritom aj iné tézy, napríklad že sci-fi nie je žáner, no obsahuje v sebe všetky žánre, či Baginovu charakteristiku „žánrovej formy“. V školskej praxi sa však literárnovedné polemiky nezvyknú odzrkadľovať.

Analýza školskej učebnicovej praxe a ŠVP

Žiaci a žiačky sa prvýkrát s danou oblasťou literatúry zoznámia na základnej škole. V ôsmom ročníku sa podľa pokynov vzdelávacích štandardov inovovaného ŠVP (2015) zavádza pojem vedecko-fantastická literatúra, s ktorým sa následne pracuje v deviatom ročníku ako už so zavedeným. Vo vzdelávacích štandardoch ŠVP novej kurikulárnej reformy (2023) ho nahradil výlučne pojem sci-fi, ostatné je totožné s predošlým štandardom. Oba dokumenty ale nedôsledne pracujú s pojmami ako literárny druh a žáner a ani jeden z nich nepoužíva subžáner či žánrový variant. Zavedenie tretej genologickej roviny by značne pomohlo vniešť logiku do nasledujúcich pokynov:

„Termíny, ktoré si má žiak osvojiť (na základe pochopenia pojmu) [...] próza – dobrodružná, dievčenská, detektívna, historická; scifi, horor, denník, komédia, tragédia, činohra, muzikál, reportážna literatúra, cestopis, literatúra faktu“ (ŠVP, 2023, s. 44).

Na porovnanie, v staršom ŠVP z roku 2015 je v tabuľke aplikačného kontextu v časti obsah pre ôsmy ročník uvedené:

„ – epika: román: detektívny román, biografický román, dievčenský román, historický román, dobrodružný román, román vo forme denníka

– diel

– vedecko-fantastická literatúra

– literatúra faktu

– vedecko-populárna literatúra“ (ŠVP, 2015, s. 64).

Pozrime sa, ako na takto nejasne formulované požiadavky reagujú učebnice ZŠ. V učebnici *Literatúra v pohode 8* nájdeme preklad pojmu (science = veda; fiction = fikcia) a stručné vysvetlenie, čo je to vedecko-fantastický (sci-fi) román: „Čerpá námety z poznatkov vedy a techniky, na tom základe buduje predstavy o budúcich vynálezoch, ale aj možných negatívnych dôsledkoch techniky. Zachytáva cesty do vesmíru, stretnutia s mimozemskou civilizáciou, prelínanie minulosti a budúcnosti, motív večnej mladosti. Súčasťou sú dystopické romány (autori predstavujú fiktívnu krajinu s bližšie neurčeným totalitným režimom, ktorý manipuluje ľuďmi)“ (Sviteková, 2021, s. 64). Ďalej nasleduje zoznam niekoľkých sci-fi románov – zo slovenských Viliam Klimáček: *Váňa Krutov*; Jozef Žarnay: *Časolet*, *Prekliata planéta*; Alta Vašová: *Po*, *Blíženci z Geminy*.

V prípade školských definícií sa nutne ráta s potrebou redukcie komplexných a difúzných literárnovedných opisov, mali by sa teda pomenovať najmä nosné znaky a charakteristiky sci-fi. Zatiaľ čo napríklad spätosť s vedou a technikou či s budovaním predstáv o budúcnosti považujeme za vhodné, v rade tematických variantov reflektujúcich motív cesty do vesmíru, mimozemské civilizácie či prelínanie časových rovín sa objavuje aj trochu zvláštne pôsobiaci motív večnej mladosti, ktorý nepovažujeme za „prototypový“. Uvádžanie dystopických románov môže tiež pôsobiť reduktívne, sci-fi sa napokon viaže aj s utopistickými a antiutopistickými románmi a inými žánrami z oblasti speculative fiction. Výber zo slovenskej línie autorov sci-fi by sme azda mohli oceniť a pozitívne hodnotíme aj to, že žiaci ZŠ majú možnosť stretnúť sa s prototypovým sci-fi dielom (Douglas Adams: *Stopárov sprievodca po galaxii*). Za problematické ale považujeme úlohy k danej ukážke. Vzhľadom na povrchnú učebnicovú definíciu je desať nejasne a nelogicky formulovaných (i zoradených) otázok náročne naplniť, ak ich má žiak/žiačka vypracovať samostatne. Posledná úloha vyzýva k „preukázaniu znakov vedecko-fantastického románu“ (Sviteková, 2021, s. 67), avšak vhodnejší pokyn by signalizovalo skôr sloveso

„zosumarizuj“, keďže predošlé otázky vedú k identifikácii nosných znakov z definície. Zároveň absentuje otázka, ktorá by žiakov a žiačky viedla k tvorbe vlastného názoru na text, napríklad prostredníctvom tvorby ilustrácie, vlastného dotvorenia ukážky či vypísania myšlienok alebo citátov, ktoré žiakov zaujali. Didaktika literatúry poskytuje množstvo techník, ktoré by aktivovali hodnotiace procesy.

Podľa ŠVP sa však predpokladá, že väčšia pozornosť sa sci-fi bude venovať na strednej škole. Podobne ako v prípade ZŠ, aj na SŠ je nutná redukcia definícií poskytovaných literárnou vedou s tým, že oproti ZŠ by už mala sci-fi literatúra predstavovať osvojený koncept, ktorý možno ďalej rozvíjať či funkčne spochybňovať. Rovnako ale platí, že táto redukcia by mala byť logická a mala by žiakom predstavovať nosné znaky sci-fi.

Pripomeňme, že žánre, ktoré literárna veda v súčasnosti zaraďuje pod zmienú „speculative fiction“, sa v stredoškolských učebniciach (zrejme na základe ŠVP) združujú pod oblasť fantastickú literatúru. Difúznosť žánrov fantastickú literatúru tematizovaná literárnou vedou sa však príliš nezdôrazňuje. Ako príklad vyberáme učebnicu *Literatúra pre stredné školy IV.* (Polakovičová a kol., 2020, s. 127), v ktorej sa v tomto kontexte objavuje definícia:

„Vedecko-fantastická literatúra/science fiction [...] je druh literatúry, v ktorom fantastický prvok spočíva zvyčajne v obraze sveta budúcnosti, využíva poznatky súčasnej vedy a techniky a hypotézy o vývoji vedy, ale i sveta a iných planét. Obraz budúcnosti je často **alegóriou** na existujúce alebo očakávané udalosti v reálnom svete (napr. diela K. Čapka). Reprezentantom vedeckej fantastiky je napr. dielo Julesa Verna [...], z audiovizuálnych diel česko-slovenský film *Cesta do praveku* (K. Zeman, 1955) či populárny *Votrelec* (R. Scott, od 1979), alebo *Hviezdne vojny* (G. Lucas, od 1977).“

Definícia uvádza dva termíny – vedecko-fantastickú literatúru a science fiction. V školskom prostredí sa rozdiel medzi nimi nepociťuje, vnímajú sa ako synonymá. Literárna veda ale reflektuje rozdiel, v ktorom sa sci-fi považuje za skorší termín prijatý prevažne na Západe, pričom v našom prostredí sa začal objavovať v päťdesiatych rokoch – dovtedy sa takmer výhradne využíval slovenský preklad nesprávneho ruského prekladu naučnaja fantastika: vedecká fantastika (Herec – Ferko, 2001, s. 48). Sovietska literatúra sa pritom sústredila predovšetkým na atribút vedeckosti, na rozdiel od poňatia v anglofónnych krajinách, ktoré sa sústredili skôr na sujetovú líniu.

Z definície môžeme vyvodit' tieto znaky: fantastické prvky, orientácia na budúcnosť, poznatky súčasnej vedy a techniky, iné planéty, alegória. Môžeme konštatovať, že táto školská definícia postihuje predovšetkým dominantné znaky žánru, rovnako ako na základnej škole. V súčasnosti sa však aj mnohé z týchto dominantných znakov problematizujú – napríklad nejde už len o pohľad na budúcnosť, ale aj na minulosť. Zároveň definícia nespomína častý znak sci-fi, ktorým je racionálne vysvetlenie fantastického prvku v rámci fikčného sveta. Moderná podoba sci-fi v poňatí literárnej vedy zároveň odzrkadľuje čiastočné vzdialenie sa od strojov a techniky (naďalej sa pracuje napríklad s témou umelej inteligencie), tematizovanou oblasťou sa stáva aj ľudská duša a psychologické procesy – sci-fi literatúra sa tak od počiatkov žánru, ktoré stvárnili oslavu techniky a vzťah človek – stroj, humanizovala (Slobodník, 1980, s. 206): „[...] ručička imaginárnych váh sa presunula k humanitnému pólu, k etickým postulátom, k projekcii sociálnych utópií a antiutópií, k vysloveniu výstrah pre možným vývinom hnutia.“ Aj Róbert Štukovský (1965, s. 133) hovorí o trende relatívneho miznutia technologických prvkov a o postupnom zameraní sa na biologické, neurologické či psychologické výskumy.

Zároveň sa dnes fantastické prvky často dostávajú aj do mainstreamovej literatúry, čím vzniká tzv. *slipstream*. Okrem toho má samotná sci-fi literatúra množstvo subžánrov a iných žánrových variantov vrátane kyberpunku, steampunku, tzv. space opery, spomenutej dystópie či apokalypsy.

Pri pohľade na požadované výkony zo vzdelávacích štandardov pre štvorročné a päťročné gymnáziá (2015) sa dozvedáme, že žiak vie „vysvetliť autorovu myšlienkovú a estetickú koncepciu diela a pri jej výklade zohľadňuje výsledky stylistickej analýzy“ (2015, s. 37) – otázka znie, na čo by mala byť táto stylistická analýza zameraná. V stredoškolskej učebnici *Literatúra pre stredné školy III.* sa pri ukážke z Čapkovej *Války s mloky* táto požiadavka napríklad odráža v úlohe: „Identifikujte jazykový štýl využitý v ukážke. Charakterizujte jeho znaky“ (2020, s. 190). V tomto kontexte si autorský kolektív učebnice nezvolil (dodávame, že ani nemusel zvoliť) možnosť prepojenia stylistickej analýzy s autorovou myšlienkovou a estetickou koncepciou diela, v kontexte ukážky, ktorá inklinuje k náučnému štýlu, táto úloha na nás pôsobí skôr ako snaha prepojiť lingvistickú a literárnu zložku, no bez prihliadania na funkčné využitie stylistických prvkov v textovej a nadtextovej kompozícii. Literárne texty sa nebránia spolupráci s jazykovou a slohovou zložkou predmetu slovenský jazyk a literatúra, pri akcentovaní myšlienkovvej a estetickvej koncepcie diela by však stylistická analýza mala ustúpiť do úzadia. Adekvátna interpretácia výkonov z ŠVP môže byť napokon aj úlohou pedagógov a pedagogičiek, ktorí/ktoré sa s touto úlohou rozhodnú pracovať, no v konkrétnom znení ŠVP tento výkon pôsobí skôr umelo a neorganicky.

Ďalej sa dočítame, že žiak vie „určiť deformácie epického času a priestoru v sci-fi a fantastickvej próze“ (2015, s. 37). Opätovne sa vynára otázka, čo sa pod „deformáciou epického času a priestoru“ myslí – nazdávame sa, že má ísť o spätosť s cestovaním v čase a s jeho ontologickou deformáciou, ktorá tvorí jeden z častých motívov sci-fi príbehov. Problémovo môže pôsobiť aj termín „fantastická próza“ – v učebnici *Literatúra pre stredné školy IV.* sa pod pojem fantastická literatúra napokon subsumuje tak sci-fi, ako aj fantasy a horor. Pri fantasy ani pri horore však cestovanie časom netvorí prototypový žánrový znak. Pohyb v rozličných dejových a časových líniách navyše nie je len doménou sci-fi, je bežnou súčasťou štruktúry moderného románu, v ktorom taktiež dochádza k prelínaniu časových rovín, k spomienkovým pasážam, snovým sekvenciám a pod. Tento aspekt sa aj pri sci-fi môže problematizovať, keďže postava síce môže cestovať medzi rozličnými časovými rovinami a priestormi, čitateľovi však sujetová kompozícia sci-fi neraz umožňuje sledovať konanie postáv v chronologickom rade. Namiesto určenia „deformácie epického času a priestoru“ sa nám tak vhodnejšie zdá akcentovať to, aby žiak vedel identifikovať vnútornú logiku a pravidlá, ktorými sa ten-ktorý fikčný svet riadi.

Problematizovať možno aj požiadavku, že žiak má chápať „fantastickú literatúru ako kompozičnú aplikáciu ľudovej rozprávky, starovekého eposu alebo stredovekej literatúry a vie to dokumentovať výsledkami analýzy. Vie porovnať a posúdiť koncepciu postáv ľudovej rozprávky, mýtu, starovekého eposu a stredovekej literatúry s postavami fantastickvej literatúry“ (2015, s. 37). V praxi však ide o náročnú operáciu – na to, aby žiak vedel dokumentovať „kompozičnú aplikáciu rozprávky“, by mal poznať aj konkrétnu literárnu predlohu, na ktorej je daný príbeh vystavaný, pričom len zriedka ide o jeden konkrétny vplyv. O takéto rekonštrukcie sa napokon pokúša literárna veda – žiak by mal vedieť, že fantasy často vychádza z rozprávky alebo z mytologických príbehov, ale ak sám nepozná východiskový bod, v texte ho nemá ani ako rozpoznať, ani ako analyzovať s cieľom nájsť konkrétne dôkazy o vzájomnom prepojení.

To, ako naplniť nároky ŠVP, by malo byť odzrkadlené v učebniciach literatúry – práve tie by mali učiteľom a učiteľkám literatúry poskytnúť vhodné podklady na výučbu. Sci-fi textov a ukážok v stredoškolských učebniciach nie je veľa a aj tie, ktoré nájdeme, často nie sú prototypovými sci-fi. Neznamená to, že ide o chybu, len potom absentuje odôvodnenie výberu lektúry vzhľadom na sledovaný žáner a jeho premeny. Napríklad sa ponúka otázka, prečo sa pri K. Čapkovi do výberu dostala *Válka s mlokmi* a nie *RUR*, v ktorej prvýkrát zaznieva aj slovo „robot“. Pri snahe nájsť oporu v učebniciach sme neidentifikovali dostatočný prienik medzi požiadavkami na výkon uvedený v ŠVP a osvojovaním si charakteristiky žánru.

Zdá sa, že z uvedených výkonov, ktoré má žiak podľa ŠVP dosahovať, vypadli dôležitejšie znaky „prototypového“ sci-fi – napríklad identifikovanie momentu, v ktorom budúcnosť varuje pred súčasným konaním, identifikácia nosných alegorických prvkov, ďalej znaky ako ohrozenie technológiami, ale napríklad aj únik od skutočnosti. Navyše sa pridávajú požiadavky na vlastnú tvorbu, ktorá by zrejme mala demonštrovať získané vedomosti o danom žánri: „Žiak vie vytvoriť kratšiu fantastickú poviedku alebo sci-fi poviedku“ (2015, s. 39).

Pri vlastnej tvorbe ŠVP uprednostňuje žánrové varianty, v ktorých dominuje sujet – okrem predtým vymedzených znakov uvádza D. Slobodník (1978, s. 32) ďalšie znaky, akými sú kontrastnosť, paradoxnosť a hyperbolizácia. V sci-fi literatúre sa však objavujú aj také žánrové varianty, pri ktorých je sujet oslabený. Ide predovšetkým o varianty kombinujúce prvky sci-fi a poézie – znakom sci-fi napokon nie je výlučne prozaická forma. Edward Lucie-Smith v úvode k antológii *Držím tvojich osem rúk. Antológia vedeckofantastickej poézie* [Holding Your Eight Hands: An Anthology of Science Fiction Verse] píše, že „vedeckofantastická poézia je žáner starší než samotná vedecká fantastika“ (Lucie-Smith, 1969, s. xiii). Ako príklad menuje aj Homérovu *Odyseu* – čo v našom kontexte síce môžeme brať s rezervou, no témy a motívy blízke sci-fi próze sa paralelne reflektujú aj v poézii.

Práve sci-fi poézia sa v školskom prostredí zatiaľ radí medzi neprebádané územia. V ďalších častiach sa pokúsime ukázať, že tento žánrový variant v mnohom vyhovuje zámerom ŠVP – napríklad v rovine identifikácie hlavných znakov sci-fi či transformácie jedného žánru na iný a vyhovuje i nárokom kladeným na vlastnú tvorbu žiakov a žiačok.

S Hevierom do vesmíru alebo aspoň k vesmírnemu počítaču

Daniel Hevier už od začiatkov svojej básnickej tvorby odkazuje na sci-fi. V jeho druhej básnickej zbierke *Nonstop* (1981) nájdeme napríklad báseň s názvom *Science fiction*. Rovnako v ďalších zbierkach (*Elektrónkový klaun*, *Pohyblivý breh*, *Psí tridsiatok*, *Storočie konca*) nasycuje svoju obraznosť technologickými prvkami z oblasti matematiky, kvantovej fyziky či geometrie, odkazuje na simultánnosť časov, mimozemské civilizácie či klimatické zmeny. Prostredníctvom alegórie tak poukazuje na premenlivosť sveta a ľudského myslenia. Na prvý pohľad exkluzívne motívy sa menia na celkom špecifickú víziu sveta, v ktorom technický pokrok nepredstavuje pozitívum, ale stáva sa, naopak, výstrahou voči dehumanizácii či ekologickej katastrofe. Autor neskôr sám komentuje svoje prvé sci-fi básne v článku s názvom *Sci-fi lyrika*: „Napísal som tých niekoľko básničiek preto, lebo sa mi nechcelo písať poviedku alebo román. A tiež preto, lebo by som to nevedel“ (1990, s. 352).

V normalizačnej dobe predstavovali fantastické témy a motívy vhodný únik pred metódou socialistického realizmu, často sa však stávali aj jedným z nástrojov nepriamej kritiky režimu. Autori a autorky sci-fi literatúry mali iba dve možnosti „úniku“: buď pomocou ironickej

modalities cez humor, satiru a alegóriu posilňovali dvojzmyselnosť interpretácie a nesúladi na hĺbkovej a povrchovej úrovni diela, alebo sa obmedzili na tematizovanie všeobecne ľudských problémov, pričom mimoliterárny kontext zostával v diele neurčitý (Heidtmann, 1982, s. 89 – 90). V prípade D. Heviera sa ukazuje, že ani jeho záujem o sci-fi nebol len náhodným experimentom implementovať do poézie vedecko-fantastické prvky, ale jeho obraz budúceho sveta ostro polemizoval so smerovaním socialistickej spoločnosti.

K najkomplexnejším príspevkom k subžánru básnického sci-fi by bolo možné zaradiť dve autorove zbierky. Prvou z nich je *Elektrónkový klaun* (1983), konkrétne jej oddiel *Počítač Hamlet* (16 básní) s podtitulom sci-fi lyrika, a druhou je pomerne nedávna zbierka s dystopickým názvom *Storočie konca* (2022). Pre didaktické účely sa javí vhodná prvá menovaná zbierka, a to aj vzhľadom na vyššie naznačený odpor voči režimu – možno na nej deklarovať aj dobový kontext. Ďalším dôvodom je jej vysoká komunikatívnosť s čitateľom. Lhké dešifrovanie poetického textu zaručuje aj jeho forma – text nie je vždy zalomený do veršov, ale graficky imituje akési fragmenty prózy, prípadne zachováva strofickú štruktúru, ale s výrazným sujetovým jadrom.

Ako možný podklad pre uvažovanie o slovenskom sci-fi v školskom prostredí, konkrétne o žánrovom variante sci-fi poézie sme z uvedenej zbierky vybrali dva typy básní:

1.

Námet pre science-fiction

Ktovie, čo by robil
ten posledný,
ak rozumiete, o čom hovorím.
Ten naozajstný posledný,
definitívne posledný
s kyslíkom na pár hodín.
Možno by pochovával svojich príbuzných,
pozeral sa na storočia,
kričal proti hviezdám,
písal posolstvo,
smial sa,
pľul na zrkadlo,
zošalel,
chodil po prázdnych uliciach,
zamkol sa,
vykrádal obchody,
učil sa cudzí jazyk,
modlil sa,
rozbíjal nábytok,
spáchal samovraždu,
alebo by jednoducho odišiel,
zhasol by v dome
a pobral sa preč.

(s. 100)

Hamlet, ako vždy šialený

Počítač J. S. Bach
skladá hudbu
k televíznym reklamám
na protiobézne kreslá.

Počítač Leonardo
maľuje tisíci prvý originál
Mony Lisy
a zásielky podľa subskribčného zoznamu
odosiela prvým miliónárom.

Počítač Hemingway
píše memoáre
skrachovaným politikom.

Počítač Napoleon
pripravuje
materiály pre nový variant
psychedelickej vojny.

Počítač Galileo
odvoláva svoju teóriu
elastického vesmíru.

Počítač Seneca
reční v OSN o ženskej otázke
a hromadných samovražďách
veľrýb.

Počítač Adam
a počítač Eva
vyrábajú nové počítače.
Počítač Hamlet
sa zesekol,
donekonečna opakuje
akúsi nezmyselnú otázku.

(s. 102)

2.

Vzbura rastlín

Voľačo sa muselo stať. Vzduch bol plný napätého, neprirodzeného ticha. Nepohol sa v ňom ani lístoček. Áno, to je to, pomyslel si, keď stál na balkóne a pozeral sa na prázdne črepníky.

Všetky rastliny kamsi zmizli. Zazrel ešte, ako sa posledné stromy strácajú za rohom. Mesto bolo zrazu prázdna betónová plocha.

Tak sa začal zápas.

Prichádzal s pocitom dusenia v pľúcach.

(s. 96)

Temporanti

V tempomatoch, prestupných staniach medzi storočiami, posedávajú temporanti – cestovatelia časom. Počúvajú ľahostajné tikanie vesmíru. Sú unavení a nevšímaví.

Trochu ich vie zaujať iba to, keď niekedy náhodou stretnú samých seba putujúcich z minulosti do budúcnosti alebo naopak.

(s. 104)

Uvedené texty možno využiť na základnej i strednej škole, líšili by sa len typy zadania. Predstavme si napríklad hodinu slovenského jazyka a literatúry na gymnáziu. Na uvedených textoch možno celkom jednoducho demonštrovať konštantné znaky žánru a zároveň poukázať na fakt, že niektoré z nich môže autor či autorka funkčne narúšať alebo nahradiť inými. Ak by sme vychádzali najmä z definície, ktorú sme našli v učebnici pre gymnáziá, mohli by sme identifikovať fantastické prvky, ktoré ukazujú svet budúcnosti, resp. hrozivé predstavy o jeho smerovaní – posledný deň na zemi, náhle zmiznutie rastlín, zvláštne bytosti, ktoré cestujú časom. Vedecký aspekt, ktorý sa zvyčajne spája so sci-fi, je tu zastúpený odkazmi na rôzne typy počítačov a zatiaľ neobjavených prístrojov. Rovnako téma básní zodpovedá frekventovaným námetom sci-fi, t. j. civilizačnej kritike, ktorá sa zrkadlí v obraze apokalyptického zániku sveta. Na plnohodnotné dešifrovanie zmyslu daných textov sú potrebné isté vedomosti, kultúrna encyklopédia, ktorú žiakom a žiačkam môže doplniť pedagóg/pedagogička. Máme na mysli odkazy na svetové osobnosti a ich diela. Napĺňa sa tak téza o racionálnom prístupe k fantastickým prvkom v dielach sci-fi. Typické prostredie vzdialených planét či odkazy na vesmír sú pozadím najmä poslednej uvedenej básne.

Variabilné znaky, ktoré sa tu uplatňujú, vyplývajú z poznania, že ide o sci-fi poéziu, ktorú sme označili za jeden z možných žánrových variantov, inak povedané, za subžáner. Je zrejmé, že v poézii sa niektoré znaky žánru nebudú môcť rozvinúť ako v próze, ktorá pracuje primárne s epickými kategóriami ako dej, rozprávač, hlavné a vedľajšie postavy, priestor, čas a i. Sci-fi poézia bude využívať naopak typické znaky svojho výrazového plánu, a preto sa v textoch pracuje napríklad s rytmizáciou (opakovacie figúry – napríklad v básni *Hamlet, ako vždy šialený*), obraznosťou (náznak personifikácie v básni *Vzbura rastlín*; enumerácia obyčajných činností ako modlenie, písanie a iné vedľa takých, ktoré vyžadujú predstavivosť, napríklad pozeranie na storočia, kričanie proti hviezdám v básni *Námet pre science-fiction*), asociatívnosťou (zdanlivo náhodný, logicky nesúvisiaci sled aktivít v básni *Námet pre science-fiction*) a alegorickosťou. Obraz budúcnosti je aj v tomto prípade alegóriou na existujúce alebo očakávané udalosti v reálnom svete. Počítač Hamlet, akýsi vesmírny

sudca, zvažuje, ako ľudstvo na tom je, berie do úvahy fakty, úspechy a zlyhania ľudstva, ale zároveň nabáda k spoluúčasti čitateľa, ktorý rozhodne či byť alebo nebyť.

Následne by dané texty mohli byť ponúknuté na dotvorenie (splnenie požiadavky ŠVP: „Žiak vie vytvoriť kratšiu fantastickú poviedku alebo sci-fi poviedku.“) podľa týchto inštrukcií: Prvú skupinu tvoria dve básne, ktoré zodpovedajú tradičnej predstave o poézii. Ide o texty rozložené do veršov. V prípade básne *Hamlet, ako vždy šialený* je text rozložený do strof s pravidelnou štruktúrou (až na jednu výnimku sa striedajú štvorveršové a trojveršové strofy) a anaforou na začiatku každej strofy. Úlohou žiakov a žiačok by bolo doplniť vlastnú strofu (alebo viac strof) podľa ich záujmov a poznatkov. Mohli by vyberať osobnosti či diela, ktoré poznajú z kníh, seriálov, filmov či hudby a kopírovať vzorec básne. Podobne sa dá postupovať v básni *Námet pre science-fiction*, do ktorej môžu doplniť verše podľa ich predstavy, čo by mohol robiť posledný človek na zemi posledné hodiny svojho života.

Druhú skupinu tvoria básne pripomínajúce fragmenty prózy. Je možné ich využiť na dotvorenie. Prvá z nich predstavuje námet na dystopickú poviedku: Ako by vyzeral svet bez rastlín? Prečo rastliny odišli? Čo by to pre ľudstvo znamenalo? Svoje predstavy môžu žiaci a žiačky doplniť ilustráciami. Báseň *Temporanti* je zas postavená na motíve cestovania v čase. Je možné doplniť ju o teóriu cestovania v čase, ktorú môžu žiaci vyhľadať na internete alebo v encyklopédii, prípadne ju sami vymyslieť. Ďalej sa ponúka priestor na bližšie opísanie týchto zvláštnych bytostí. Žiaci im môžu pripísať vlastnosti, záľuby, uviesť ich do vzťahov.

Cieľom takejto tvorivej transformácie by okrem zrejmého rozvíjania tvorivých kompetencií malo byť aj lepšie pochopenie daného pojmu a podstaty žánru sci-fi. V danom prípade by mala práca s textom vyvolať pocit spoluzodpovednosti, aktivovať otázky o planéte a jej smerovaní, zároveň by však mala naďalej dominovať estetická funkcia umeleckého textu. Žiaci a žiačky by sa mali spoliehať najmä na svoju imagináciu, a preto nemusia vedieť zdôvodniť, prečo daný text dokončili takým či onakým spôsobom.

Zároveň práca so sci-fi poéziou umožňuje reflektovať moderné trendy v literárnej vede, ktorá sci-fi neobmedzuje len na texty so silným epickým, resp. naratívnym jadrom. Sci-fi poézia ako relatívne nový subžáner sa síce rozvíja aj týmto smerom, t. j. v zahraničí by sme našli aj príklady poézie s naratívnymi prvkami, v našom kontexte však pri D. Hevierovi alebo iných slovenských autoroch a autorkách (napríklad i formálne netradičná zbierka Michala Talla s názvom *Kniha tmy*, ktorá imituje „čiernu skrinku“ nájdenú po zániku planéty) dominuje lyrický prvok. Uvedomenie si vzájomných vzťahov a prelínaní spätých s ich postmodernou relativizáciou umožňuje žiakom a žiačkam opustiť monolitné chápanie žánrov z oblasti speculative fiction, ktoré sa v súčasnosti čoraz viac kontaminujú a ich hranice sa postupne stierajú.

LITERATÚRA

- BABIÁKOVÁ, Simoneta – KASÁČOVÁ, Bronislava. – CABANOVÁ, Mariana. 2020. *Čítanie a čitateľstvo slovenských detí*. Banská Bystrica: Belianum, 2020. ISBN 978-80-557-1758-6.
- DĚDINOVÁ, Tereza. 2016. Úvaha úvodom aneb jak (ne)definovat fantastiku. In: DĚDINOVÁ, Tereza (ed.). *Na rozhraní světů. Fantastická literatura v mezioborovém zkoumání*. Brno: Masarykova univerzita, 2016, s. 9 – 24. ISBN 978-80-210-8441-4.
- DĚDINOVÁ, Tereza. 2015. *Po divné krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*. Brno: Masarykova univerzita, 2015. ISBN 978-80-210-7871-0.

- HEREC, Ondrej – FERKO, Milan. 2001. *Slovenská fantastika do roku 2000*. Bratislava: Národné osvetové centrum, 2001. ISBN 978-80-7121-2058.
- HEVIER, Daniel. 1990. Sci-fi-lyrika. *Dotyky*, 1990, roč. 2, č. 2, s. 36.
- HEVIER, Daniel. 1983. *Elektrónkový klaun*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1983.
- HODROVÁ, Daniel. 1987. Proměny žánrů v meziválečné literatuře. In: ZEMAN, Milan (ed.). *Poetika české meziválečné literatury*. Praha: Československý spisovatel, 1987, s. 312 – 323.
- JOHNSON, Steven. 2012. *Odkud se berou dobré nápady*. Praha: Dokořán, 2012. ISBN 978-80-7363-361-5.
- KONRÁDOVÁ, Nika – SLAVKOVSKÁ, Miriam. 2021. Motivácia k čítaniu a čitateľské preferencie adolescentov. *E-psychologie*, 2021, roč. 15, č. 1, s. 1 – 15. ISSN 1802-8853.
- LUCIE-SMITH, Edward (ed.). *Holding your Eight Hands. An Anthology of Science Fiction Verse*. New York: Doubleday & Company, Inc., 1965.
- OZIEWICZ, Marek. 2017. Speculative Fiction [online]. In: *Oxford Research Encyclopedia of Literature* [cit. 15. 12. 2025]. Dostupné: <https://oxfordre.com/literature/display/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-78>
- POLAKOVIČOVÁ, Alena a kol. 2020. *Literatúra pre stredné školy III*. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana, 2020. ISBN 978-80-8120-773-0.
- POLAKOVIČOVÁ, Alena a kol. 2020. *Literatúra pre stredné školy IV*. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana, 2020. ISBN 978-80-8120-774-7.
- SLOBONÍK, Dušan. 1978. K poetike science fiction. *Zlatý máj*, 1978, roč. 22, č. 1, s. 29 – 33.
- SLOBONÍK, Dušan. 1980. *Genéza a poetika science fiction*. Bratislava: Mladé letá, 1980.
- Slovenský jazyk a literatúra – gymnázium so štvorročným a päťročným programom. Vzdelávacie štandardy*. 2015. Bratislava: Štátny pedagogický ústav, 2015. Dostupné: https://www.statpedu.sk/files/sk/svp/inovovany-statny-vzdelavaci-program/inovovany-svp-gymnazia-so-stvorrocny-patrocnym-vzdelavacim-programom/jazyk-komunikacia/slovensky-jazyk_a_literatura_g_4_5_r_novy.pdf
- Slovenský jazyk a literatúra – nižšie sekundárne vzdelávanie. Vzdelávacie štandardy*. 2015. Bratislava: Štátny pedagogický ústav, 2015. Dostupné: https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/sjl_nsv_2014.pdf
- ŠIDÁK, Pavel. 2013. *Úvod do studia genologie*. Praha: Akropolis, 2013. ISBN 978-80-7470-040-8.
- ŠTUKOVSKÝ, Róbert. 1965. Od super stroja k živému mozgu. *Slovenské pohľady*, 1965, roč. 81, č. 11, s. 132 – 167.
- SVITEKOVÁ, Renáta. 2021. *Literatúra v pohode 8*. Košice: Taktik vydavateľstvo, s. r. o, 2021. ISBN 978-80-8180-211-9.
- Vzdelávacie štandardy. Vzdelávacia oblasť Jazyk a komunikácia*. 2023. Bratislava: NIVAM, 2023. Dostupné: https://www.minedu.sk/data/files/11828_slovensky-jazyk-a-literatura.pdf

Poznámka

Príspevok je výsledkom riešenia projektu VEGA 1/0099/24 *Literárnovedná reflexia súčasného slovenského literárneho vzdelávania*.

.....
Mgr. Adriána Pešková
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovenská republika
adriana.peskova@umb.sk

Mgr. Eva Urbanová Šimková, PhD.
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovenská republika
eva.urbanova@umb.sk